

प्रयागराज येथे सुरु झालेला कुंभमेळा म्हणजेच महाकुंभ आजवरचा जगातला सर्वांत मोठा धार्मिक, सांस्कृतिक उत्सव होणार आहे. आज मकरसंक्रान्तीच्या मुहूर्तावर निदान एक कोटी भाविक अमृत स्नान करतील, अशी अपेक्षा आहे. सोमवारीच स्नान केलेल्या भाविकांची संख्या साठ लाखांच्या वर गेली होती. हा संपूर्ण सोहळा आता सलग ४५ दिवस म्हणजे २८ फेब्रुवारीपर्यंत चालणार आहे. या काळात तीन दिवस विशेष पवित्र म्हणजे अमृत स्नानाचे आहेत.

अनेक आखाड्यांच्या शाही मिरवणुका आणि त्यांचा मान यांच्यामुळे या स्नानांना 'शाही स्नान' असे म्हणण्याची प्रथा पडली आहे. यदा उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्री योगी आदित्यनाथ यांनी अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सर्व आयोजन जास्तीत जास्त सुरक्षीत व्हावे, यासाठी कंबर कसली आहे. गेली तीन वर्षे या उत्सवाची तयारी विविध पातळीवर चालू आहे. यंदाचा महाकुंभ सुफळ संपूर्ण होईल, तोवर प्रयागराजमध्ये येणाऱ्या एकूण भाविकांची संख्या ४० कोटींच्या घरात जाऊ शकते. हा आकडा कल्पनेच्या पलीकडे मोठा आहे. जवळपास १८३ देशांमधील भाविकांनी कुंभमेल्याची वेबसाइट पाहून यात सहभागी होण्याचा विचार चालविला आहे. विविध देशांमधील हजारो भारतीय, तसेच अभारतीय या आधीच भारतात आले असून हा आकडा महिन्याभरात काही लाखांपर्यंत झाईल.

इतके भाविक येणार असल्याने असंख्य प्रकारच्या यंत्रणा व व्यवस्था उभ्या कराव्या लागल्या आहेत. उत्तर प्रदेश सरकार काही हजार कोटी या महाकुंभाच्या आयोजनासाठी खर्च करीत आहे. शिवाय, केंद्र सरकारने विशेष अनुदान दिले आहे. महाकुंभ ही जशी धार्मिक आघाडीवरची महाघटना आहे; तशीच ती आर्थिक आघाडीवरची महाघडामोड होणार, हेही स्पष्ट आहे. काही तज्ज्ञ आणि संस्थांच्या मते या काळात किमान दोन लाख कोटी रुपयांची उलाढाल होईल, असा अंदाज आहे. ही मोठी उलाढाल अर्थकारणाला, तसेच रोजगार निर्मितीला चालना देणारी आहे. महाकुंभाच्या निमित्ताने याआधीच कित्येक हजार रोजगार निर्माण झाले आहेत. हा आकडा वाढणार आहे. देशात धार्मिक उत्सवांमध्ये होणारी चैंगराचैंगरी आणि भाविकांचे बळी यांचा इतिहासच आहे. सन १९५४ मध्ये कुंभमेल्यात आठशे भाविकांचा प्राण गेला होता. त्यानंतरही अशा घटना घडत आल्या आहेत. यंदा हे टळावे म्हणून कृत्रिम प्रज्ञेची म्हणजे एआयची तर मदत घेण्यात आली आहेच; पण योगी सरकारने सप्त-स्तरीय संरक्षण यंत्रणा उभारली आहे. या बाबी यंदा कक्षा यशस्वी ठरतात, यावर पुढच्या धार्मिक आयोजनांना नवी दिशा मिळणार आहे. कुंभमेल्यांमधील अस्वच्छता, तेथे वृद्धांना सोडून देणे किंवा तिथे होणारे संघर्ष याबाबत टीका होत आली आहे. ती होणारच. मात्र, देशातील कोट्यवधी नागरिकांच्या ज्या श्रद्धा आहेत; त्यांची अवहेलना न करता त्यांचा सन्मान करूनच नव्या वाटा शोधायला हव्यात. कुंभमेल्यांमध्ये येणारे सगळे साधू भोंदू किंवा नुसतेच भस्मचर्चित नाहीत. जीवनाचा व विश्वाचा आपापल्या परीने अर्थ शोधणारे उच्चशिक्षित मुक्षक्षी ही असतात. नागा किंवा इतरही साधूंमध्ये कित्येक उच्चशिक्षित तरुण-तरुणी आहेत. त्यात मुंबई आयआयटीसहित अनेक संस्थांमध्ये शिकलेले विद्याविभूषित आहेत. यातल्या चिदानंद सरस्वती या साधूंनी तर 'मेरी थाली, मेरा थैला, कुंभ नही होगा मैला...' असा प्रण केला आहे. प्लास्टिक बाटल्यांच्या क्रशरपासून प्रत्येक भाविकापर्यंत स्टीलची थाळी, पेला व पिशवी पोहोचविण्यासाठी चिदानंद सरस्वती धडपडत आहेत. ही संकल्पना राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघानेही स्वीकारली असून आजवर देशभरातून काही लाख थाळ्या आणि कापडी पिशव्या जमा केल्या आहेत. त्या आता प्रयागराजमध्ये वाटल्या जात आहेत. हृषीकेशच्या परमार्थ निकेतन आश्रमाचे प्रमुख असणाऱ्या चिदानंद सरस्वती यांच्या अंदाजानुसार यंदाच्या कुंभमेल्यात एकूण ५० लाख टन कचरा निर्माण होण्याची शक्यता आहे. यातला दहा ते वीस टक्के कचरा कमी झाला तसेच त्याच्यावर प्रक्रिया झाली, तर ते मोठेच यश ठरेल. 'गंदगी और बंदगी साथ साथ नहीं जा सकते' हा संस्कार सगळ्या श्रद्धावान भाविकांपर्यंत न्यायचा आहे, असे चिदानंद सरस्वती म्हणतात, ते योग्य आहे. गीतेत भगवान श्रीकृष्णांनी 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः' असे म्हटले आहे. श्रद्धावान, तत्पर आणि इंद्रियांवर संयम ठेवणाऱ्याला जर आत्मज्ञानही शक्य असेल तर त्याला सृष्टीच्या निरंतरतेचे भौतिक ज्ञानही का होऊ नये? महाकुंभाच्या महाभारतात अशा दोन्ही ज्ञानांच्या दिशा उजलन निघोत.

काम, कर्तव्य आणि कर्मचारी

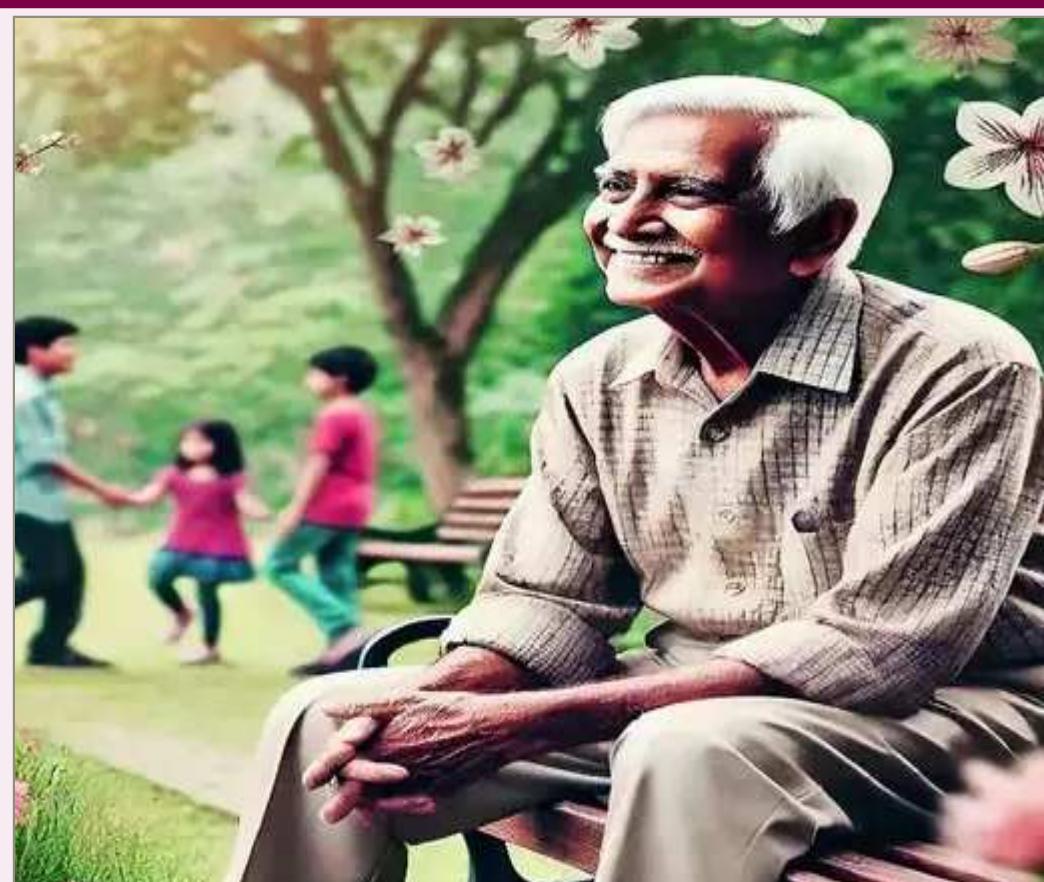
लासन अंड टूब्रा या प्रव्यात अभियात्रिकी कपपनीच अध्यक्ष सुब्रह्मण्यन यांनी व इन्फोसिसचे सहसंस्थापक नारायण मूर्ती यांनी आठवड्याला अनुक्रमे नव्वद व सतर तास काम केले पाहिजे, असे म्हटल्यावर देशभार कर्मचाऱ्यांच्या कामाच्या तासांची चर्चा सुरु झाली आहे. या दोन्ही व्यक्तींनी आपले व्यावसायिक कर्तृत्व व नेतृत्व वादातीत सिद्ध केलेले असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल आदर व्यक्त करूनच त्यांच्या मताशी विनप्र असहमर्त दर्शवायला हवी. त्यांनी या पुढील काळात राष्ट्र उभारणीसाठी सर्व नागरिकांनी आधिकाधिक काम केले पाहिजे, इमानेइतबारे केले पाहिजे, असे म्हटले असते तर त्यात आक्षेप घेण्यासारखे काही नव्हते. पण त्यांनी प्रतिआठवडा ज्या तासांची शिफारस केली आहे, ते अवाजवी आहे. सुब्रह्मण्यन यांची 'किंती वेळ आपल्य पत्नीकडे बघत बसणार,' ही टिप्पणी तर टाळण्यायोग्य होती. त्यामुळे ते स्वाभाविकपणेच अधिक प्रखर टीकेच धनी झाले आहेत.

या उच्चपदस्थांच्या हे लक्षतच येत नाही का, कॅ
कोणीही कर्मचारी हा प्रथम एक मनुष्यप्राणी आहे. तं
कोण्या कुटुंबाचा सदस्य आहे, कोणी कुटुंबप्रमुख आहे
त्याच्याकडे विशेषकरून सुट्टीच्या दिवशी (आजकाल
गरज म्हणून दोघेही पती-पत्नी नोकरी करत असतात
वाणसामान आणणे, घरातील वडीलधांच्या वा आजर्या
व्यक्तींची देखभाल करणे, मुलांचा अभ्यास घेणे, त्यांना
विरङ्गुळा म्हणून फिरायला नेणे ही व अशी अनेक
कामे असतात. त्यांना प्रत्येक कामासाठी नोकरचाक
ठेवणे परवडत नाही.

दुसरे असे, की बहुतांश कर्मचारी हे त्यांच्या कार्यालयापासून बच्याच दूर अंतरावर राहत असतात व त्यांना दिवसाचे सरासरी चार ते पाच तास प्रवासात खर्च करावे लागतात. हा प्रवास गर्दीमुळे जीवधेण असतो. किंत्येकांना तर पायी, बस, रिक्षा, अनियमित रेल्वे असा द्राविडी प्राणायाम करत घर ते कार्यालय ते पुन्हा घर असा प्रवास करावा लागतो. याच स्वाभाविकपणेच त्यांच्या कार्यक्षमतेवर, सर्जकतेवर परिणाम होतोच. तरीमुद्धा ते आपल्या कुटुंबं व कार्यालयीन जबाबदारी यांचा ताळमेळ साधायच आटोकाट प्रयत्न करत असतात. त्यामुळे कर्मचारी सुट्टीच्या दिवशी आपल्या पत्नीकडे किंती वेळ बघत बसणार, हे विधान गैरलगां आहे, कर्मचाऱ्यांच्या जखमेवर मीठ चोळणारे आहे. ते काहीशा नमविनोदाच आधार घेत केले असेल असे गृहीत धरले तरी अस विनोद अनुचित होता, असे खेदाने म्हणावेसे वाटते. या संदर्भात एका प्रब्यात सल्लगार कंपनीतील अन पेराईल या उच्च विद्याविभूषित तरुणीचा कार्यालयीन कामाच्या ताणामुळे नुकताच मृत्यु झाल्याची आणि तिच्या अंत्यात्रेत कंपनीचा कोणीही प्रतिनिधी हज न राहिल्याची व एका माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील कंपनीच्या कर्मचाऱ्याने कामाचा अतिताण व कंपनीतील विखारी (टॉक्सिक) वातावरण सहन न होऊन नोकर्स सोडल्याची आठवण होणे स्वाभाविक आहे. कांग्रेसचे खासदार शशी थरूर यांनी अना पेराईलच्या मृत्युनंतर आपण खासगी वा सार्वजनिक क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यासाठी कामाचे ठरावीक तास नक्की करणे, जे दिवसाला आत

अतिकामामुळे मृत्युमुखी पडली. त्यांच्या संशोधनात असे आढळून आले, की अतिताण व अतिकाम हे धूम्रपान व मद्यपानाइतकेच धोकादायक आहेत. अतिकामामुळे कर्मचाऱ्याला चिंता, नैराश्य व हृदयाशी संबंधित विकाराचा धोका अधिक असतो. आजच्या जगात अतिकाम हे सर्वदूर सर्वमान्य होत असल्यामुळे हे निष्कर्ष विशेष धोकादायक आहेत. 'द्विष्ट ठशीशरीलह खी उत्तरशीरी: डेप्स वैरी इरलज्जपळीश षी झाशेशिंश रपव षी तोरिपळशी' या हार्वर्ड बिझ्नेस रिव्ह्यूमध्ये अॅगस्ट २०१५मध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखातही हेच मत व्यक्त करण्यात आले आहे. या संदर्भात जमशेटजी टाटा यांच्या कर्मचारीस्नेही धोरणाची आठवण ठेवावयास हवी. 'द क्रिएशन ऑफ वेल्थ' या आर. एम. लाला यांच्या पुस्तकातील आठवण अशी की, आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेच्या लोखंड व पोलाद समितीच्या १९४० मधील बैठकीत अमेरिकेच्या प्रतिनिधीने असा आरोप केला, की भारताच्या पोलाद उद्योगातील कामगारांची स्थिती गुलामासारखी आहे. त्यावर टाटा समूहाच्या प्रतिनिधीनी तत्काळ उटून त्याचा प्रतिवाद करताना असे सांगितले, '१९१२ मध्येच, म्हणजे अमेरिका व युरोपने पावले उचलण्यापूर्वीच टाटा स्टील कंपनीत कामगारांच्या कामाचे तास प्रतीदिन आठ करण्यात आले आहेत. १९११ च्या ब्रिटनच्या फॅक्टरी कायद्यानुसार कामाचे तास बारा होते.' प्रख्यात उद्योगपती घनश्यामदास बिर्ला म्हणत असत, 'जे अधिक संपत्ती व रोजगार निर्माण करतात, त्यांच्यात मला स्वारस्य आहे. मी भांडवलदार आहे; पण सर्वांना समान संधी, अधिकाधिक रोजगार व चांगले जीवनमान ज्यात अभिषेत आहे, त्या समाजवादावरही माझा विश्वास आहे.' अशी संस्कृती निर्माण करणे, त्यासाठी उद्योजकांची मनोभूमिका तयार करणे, यासाठी खेरे म्हणजे उद्योगपतींनी पुढाकार घ्यावयास हवा. नेतृत्वगुण, व्यावसायिक नीतिमत्ता इत्यादी विषयांवर उद्योगपतींचे समुपदेशन करणारे 'कॉर्पोरेट गुरु' यांनी सुद्धा याबाबत जागृती मोहीम हाती घ्यावयास हवी. नफ्याबोरोबरच 'सकल राष्ट्रीय सुखा'च्या वृद्धीलाही तितकेच प्राधान्य देणारी व्यावसायिक संस्कृती अंगिकारण्याची कधी नव्हे इतकी गरज आज निर्माण झाली आहे. उद्योगविश्व ही गरज पुरी करील काय?

आठवणींच्या हिंदूळ्यावर

एकदा माझ्या सासुरवाडीच्या पुनर्विकसित इमारतीच्या
वाटेवरून चाललो होतो. इमारत येताच माझे पाय
आपसूक थबकले. पार्किंगच्या ठिकाणी मला सासुरबाईन्हा
फुलवलेले अंगणच दिसू लागले. डोऱ्यांनीच मोजमाहा
घेत मी त्या नित्यनेमाने पूजत असलेल्या तुळशीवृद्धावनाच्या
जागेचा अंदाज बांधला व गाडीखाली अदृश्य असलेल्या
तुळशीला माझ्या मनःक्षेत्रे स्मरून नमस्कार केला
त्यांनी मे हनतीने फुलवलेल्या पारिजातकाच्या
आठवणीतल्या सुगंधाने माझे मन आज इतक्या वर्षांनीही
मोडकन गेले

महारून गल. तेव्हा जाणवले की केवढी ताकद असते सुखद आठवीनी दडलेली. जन्मापासून आपला मैट आजूबाजूला जे चांगले वाईट घडते, ते अविरतपणे टिपत असतो. आपण कधीही, कुठेही असो; कुठलीही आठवण काढायच खोटी, मैंदू अल्हाउदीनच्या जीनीसारखा आपल्यासमो त्या घटनेचे तपशील उलगडायला सदैव तत्पर असतो विस्मृतीच्या विळऱ्यात सापडलेल्या, ओळख हरवलेल्या अभारीना चाचपडत आयुष्य मार्गक्रमण करणे किर्त कठीण होत असेल, याची जाणीव झाली की माझ्या पापाचा अविष्या तेव्हा दोनार

मनाला आतशय वदना हातात.
एक दिवस मी असाच खिडकीत माझ्या मुलाला निरोप
द्यायला उभा होतो. इतक्यात ‘काका, कसे आहात?
या अनपेक्षित आरोळीने माझे लक्ष वेधले. खांद्यापूर्यंतर
वाढवलेले केस, गालांना व्यापून टाकणारी दाढी यामुळे
त्याची ओळख पटेना. माझा संभ्रम माझ्या मुलांना
ओळखला. ‘बाबा, हा सुजय. आणण आधी राहायचे
तिथला शेजारी. हाच शूटिंग करणार आहे माझ्या
सतारावादनाचे,’ असे मला सांगून गाडीत बसून ते दोघे
निघाले देतील.

‘मुजय ‘हे नाव ऐकताच माझे मन आठवणीची वात शोधूथ थेट अशा काळात पोहोचले जेव्हा शेजाच्यांचं दारे सतत उघडी असत, घराची व मनाचीही त्य इमारतीतील शेजाच्यांबरोबर सर्वांनी मिळून तयार केलेले दिवाळी फराळ, रात्री जिन्यात मारलेल्या गप्पा, एकत्र साजेर होणारे सण, लग्नांमध्ये कुटुंबातीलच लग्न असल्याप्रमाणे केलेली धमाल. सगळ्यांनी एकत्र येऊन साजेर केलेले मुलांचे वाढदिविस, मुलांवर माया आणि शिस्त अशी सर्वांची असणारी नजर, एकमेकांच्या गावावरून आलेल्या पदार्थांचे वानवळे, ज्येष्ठांना दिलेले वापासने पिसे पातळावाचा आनंदापाण्यात मर्गी धूम-

येण अशी अनेक वलण घेत आठवर्णीचा प्रवास माझा
मनात दिवसभर रुंजी घालत होता. मजा म्हणजे त
दिवशी पायाचे दुखणे, सिडीटीचा त्रास असल्या माझा
नेहमीच्या कुरुबुरी त्या आठवर्णीच्या जादुई दुनियेत पूर्ण
विरघळून गल्या होत्या.

मेंदूत साठवलेल्या आठवर्णीतून आनंदाची फु
बरसवायची की काटेरी वेदनांनी जखमी व्हयचे,
आपल्या हातात असते. दुःखद आठवर्णीनी डोळ्यांच्या
कडा ओलावण्यापेक्षा सुखद आठवर्णीच्या वर्षावाखात
बागडणेच मला जास्त भावते. औषधांच्या गराड्यात
वैद्यकीय तज्ज्ञांच्या देखरेखीत असलेल्या रुग्णाच्या मनात
खरी उभारी मिळते ती त्याच्या सोबत बसून मारलेला
गप्पांनी. गप्पांचा हा टप्पा आनंदी आठवर्णीवर स्व
केला तैत्ताते अपेक्षा ताढ दरवरे तीन्हांचा पापा वारूसे व

रुणाला झोपल्या झोपल्याच दूरवर रपेट मारल्याचा
अनुभव मिळतो. मनाला फुंकर घालणाऱ्या आठवणी
या औषधांइतक्याच गुणकारी असतात.
शाळा-कॉलेजमधले मित्र नेहमी भेटण्यासाठी अतिशय
आतुर असतात, त्याचे मुख्य कारण मला वाटत ते सर्व
भेटल्यावर होणारा आठवणीचा जागर. दर भेटीत
आठवणी असतात त्याच त्या जुन्या; पण त्यांनी
प्रसवणाऱ्या हास्याची कारंजी मात्र दर वेळी नवी
असतात. आठवणी जागवत मिळांबरोबरचा व्यतीत
केलेला हा काळ दरोजच्या रहाटगाडियात थकलेल्या
मनाला नंतर कित्येक दिवस अगदी टवटवीत ठेवतो, हा
माझा अनुभव आहे. आयुष्यात तुमची हृद्य आठवणीची
साठवण जेवढी मोठी, तेवढ्याच प्रभावी असतात तुमच्या
पांपेतानुज्ञा आवांदनवटी

